

Криза підліткового віку як процес переоцінки цінностей

Юрій Шайгородський,
кандидат психологічних наук,
президент Українського центру
політичного менеджменту

Підлітковий вік – особливий період у становленні особистості. З ним пов'язується, з одного боку, завершення формування фізичного образу „Я” (статеве дозрівання), а з іншого боку - початок формування „Я-концепції” (цілісного образу особистості).

Поняття межі підліткового віку досить відносне. С. Рубінштейн зазначав: „Загальні вікові особливості не позначають ні вікових стандартів, ні вікових лімітів. Вік не визначає стандарту психічного розвитку” [1]. Це положення підтверджується, зокрема, тим, що нині переглядаються традиційно сформовані уявлення про вікові можливості дітей.

Існує багато визначень меж підліткового віку. Вчені країн пострадянського простору визначають його у межах від 10–11 до 15–17 років [2]. У деяких випадках підлітковий і юнацький вік розглядаються як етапи одного періоду розвитку. У Д. Фельдштейна, наприклад, знаходимо перший період (старший шкільний вік 15–17 років) і другий період (17–21 рік) [3]. Характерним для багатьох дослідників є розмежування підліткового віку у дівчаток і хлопчиків. М. Грімм обмежує підлітковий період віком 12–15 років у дівчат і 13–16 років у хлопчиків, а за Ш. Бюлер у дівчат ця фаза починається в 11–13 років, у хлопців – у 14–16 [4]. Підлітковий період, на думку Е. Шпрангера, припадає на середину юнацького віку, межі якого визначаються 13–19 роками у дівчат і 14–22 роками в юнаків. Але перша фаза цього віку (власне підліткова) обмежується Е. Шпрангером 14–17 роками [5].

Зауважимо, що західні психологи рідко розмежовують підлітковий і юнацький вік. Вони розглядають його як неподільний етап розвитку особистості – отроцтво. Відтак вікові межі „підлітковості” розширюються до 19 (тінейджери – 13–19 років), а іноді і до 21 року [6]. Звучить це, принаймні, дивно. Проте внаслідок детальнішого вивчення такої періодизації з'ясовується, що перехідний період до дорослості (саме так називають підлітковий вік і багато вітчизняних

дослідників) закінчується з настанням повноліття. Очевидно, що обмеження підліткового періоду віковими рамками формальне. Розуміння ж специфіки цього етапу слід пов'язувати, насамперед, із змістовими процесами, як-от появою психологічних новоутворень, що обумовлюються зміною і розвитком особистісної активності підлітка.

В сучасному світі в суспільстві з нестабільною соціальною, економічною, екологічною, психологічною ситуацією найсутужніше живеться підліткам. Це пов'язується з особливим етапом їх психічного розвитку – етапом переходу від дитинства до дорослості. Суперечливість розвитку, властива цьому періоду, нині значно посилюється. При цьому потреба підлітків у визначенні свого місця в системі суспільних відносин, прагнення до самоствердження, самовдосконалення, з одного боку, стимулюється нинішньою політикою змін, з іншого – зустрічається з нерозумінням дорослими, які не приділяють достатньої уваги особистісним цінностям підлітків. Все це призводить до гострого внутрішнього конфлікту і штучного уповільнення особистісного розвитку підлітків.

Змінюється і ставлення до підлітків. По-перше, скорочується часовий інтервал між дитинством і дорослістю внаслідок інтенсифікації соціального життя та його інформаційною насиченістю. По-друге, змінюються ціннісні орієнтації підлітків. Вони стали не тільки розкутішими відносно дорослих, більш упевненими, але нерідко й поблажливо-зневажливими. Незважаючи на те, що таке явище вирізняється неоднорідністю в різних регіонах, у місті і на селі, у підлітків з різних соціальних прошарків з'являється новий психічний стан. Його можна визначити як потребу юного покоління утвердити себе у світі, реалізувати в суспільстві.

Чинники, що при цьому зазвичай досліджуються, характеризуються, як правило, двома „переломними” моментами підлітковості: психофізіологічними – статеве дозрівання і соціальними – кінець дитинства, вступ у доросле життя.

Перший з них пов'язаний з внутрішніми гормональними і фізіологічними змінами, які призводять до змін тілесних, а також емоційно-почуттєвих. Це – „вихор” нових почуттів, бажань, мотивів і викликана ними нестійкість (найчастіше несподівана для самого підлітка), спонтанність його переживань і вчинків. Основою ж власне людського, особистісного розвитку стає духовна, свідома сфера, яка вступає у конфлікт з тілесно-емоційною та соціальною сферою.

Другий момент – завершення дитинства і перехід у світ дорослих – видається набагато складнішим; він пов'язаний, на нашу думку, з розвитком у свідомості підлітка критичного ставлення до світу. Це і є визначальний новотвір його психіки, який спричиняє зміни настановлень і мотивів поведінки, формування нової системи ціннісних орієнтацій.

Вивчення процесів розвитку сучасного підлітка в його сьогоднішній, а не в абстрактній і позачасовій ситуації стає необхідною умовою психологічних досліджень.

У зв'язку з цим доречно зауважити, що до XVII–XVIII століття підлітковий вік не виокремлювався в життєвому циклі людини як особливий період. Дитинство закінчувалося разом із статевим дозріванням, після якого більшість молодих людей відразу вступали в дорослий світ. Внаслідок акселерації статеве дозрівання в сучасних умовах відбувається на кілька років раніше, ніж у минулому, тоді як психологічне і соціальне гартування відтермінувалося, збільшивши проміжковий період між дитинством і дорослістю.

П. Ар'є [7], який досліджує проблеми дитинства, вважає, що на цю зміну вплинули такі соціальні явища, як створення масових шкіл, збільшення кількості середніх і вищих навчальних закладів і обов'язкова військова служба (у XVIII столітті у країнах Європи хлопців почали призивати на військову службу в період між закінченням школи і вступом у доросле життя).

Як бачимо, виділення підліткового віку як проміжного періоду життя людини від статевого дозрівання до дорослості з властивими їй соціальними характеристиками – продукт Нового часу.

Усвідомлення об'єктивних змін у життєвому циклі людини відбувалося поступово. Значною мірою цьому сприяв розвиток суспільного руху за права молоді у загальному руслі боротьби за права людини. В результаті наприкінці XIX століття держави Європи й Америки були змушені закріпити юридичний статус підлітка, створивши трудове законодавство для дітей і спеціальні закони про права молоді. Була запроваджена обов'язкова (переважно державна) освіта, що сприяло встановленню межі підліткового віку між досягненням статевої зрілості і віком, який закон визначає як обов'язковий для трудової діяльності і правової відповідальності (Японія – 20 років, Англія, Німеччина – 21 рік тощо).

Щоправда, протягом тих двох сторіч, коли формувалися теорії підліткового періоду, світ кардинально змінився і продовжує змінюватися. Чи змінюються разом з ним психологічні характеристики підліткового віку?

Загалом відповідь на це питання однозначна: соціально-історичні умови розвитку визначають психологічну сутність вікових періодів, отже із їх зміною змінюється й підліток. Проте коли мова заходить про порівняння конкретних підлітків, наприклад, підлітка довоєнної пори з його однолітком періоду 1990-х років, то відповідь не може бути однозначною. Багато в чому дотепер залишається незрозумілим, які психологічні характеристики вікового періоду, раз виникнувши, продовжують і в подальшому визначати його психологічну сутність, а які змінюються в залежності від соціальних та інших умов.

Першим звернув увагу на нове соціальне явище – підлітковий період розвитку – Ж.-Ж. Руссо. Він, охарактеризувавши підлітковий вік як „друге народження”, коли людина „входить в життя” сама, підкреслив важливу особливість цього періоду - зростання самосвідомості [8]. Власне ж наукову розробку ідеї Ж.-Ж. Руссо одержали у фундаментальній праці С. Холла „Отроцтво: його психологія і його зв'язок з фізіологією, антропологією, соціологією, статтю, злочинністю, релігією та освітою” [9]. С. Холла справедливо називають батьком психології перехідного віку, тому що він не тільки запропонував концепцію, яка пояснювала це явище, але й на багато років окреслив коло проблем, які згодом стали пов'язуватися з підлітковістю.

У традиціях філософії німецького романтизму зміст підліткового віку позначається С. Холлом як криза самосвідомості, подолавши котру особа набуває „почуття індивідуальності” (С. Холл назвав цей період так само, як іменувався німецький літературний рух кінця XVIII століття – „буря і натиск”).

Слід відзначити, що поняття кризи – це найзначніше досягнення холлівської концепції. Воно і сьогодні використовується і західною, і вітчизняною віковою психологією. Так, Л. Виготський зазначав, що необхідність критичних періодів обумовлюється логікою самого процесу розвитку, що їх суть не зводиться тільки до негативних проявів: поряд з негативними симптомами в цих вікових межах відбувається величезна позитивна робота. „Найістотніше значення розвитку в критичному віці полягає у виникненні новоутворень” [10]. Е. Еріксон теж розглядає проблему підліткового і юнацького віку як кризовий розвиток. Така криза, за Е. Еріксоном, є одночасно і джерелом розвитку особистості підлітка, і стимулом для формування нових ціннісних орієнтацій. Підкреслюючи взаємозалежність індивідуального і суспільного розвитку, Е. Еріксон зазначає, що процес особистісного самовизначення індивідів пов'язаний з розвитком цінностей, завдяки яким суспільство відтворює свою культуру і спосіб життя. Розбіжність ідеології батьків і дітей утворюється внаслідок того, що підлітковий період – це період „висмикування коренів”, перегляду засвоєних у дитинстві норм і цінностей [11].

Взагалі в сучасних теоріях підліткового періоду віковій кризи розглядаються як нормальне явище, а коли їх не існує, то це вважається ознакою неблагополучного розвитку.

Багатозначне трактування проблеми криз пов'язане з розбіжностями у генетичних моделях. Якщо в еволюційній моделі розвитку (Р. Бенедикт, З. Фрейд) криза означає труднощі адаптації, то епігенетична модель (Е. Еріксон), встановлюючи функціональні зв'язки між стадіями онтогенезу, дозволяє розглядати кризовість як загальний принцип розвитку. З цією обставиною

пов'язана зміна предмета психології підліткового віку. Відповідно, до першої (еволюційної) моделі підліткова криза трактувалася як виняткове явище, і саме цим пояснювалася поява певної предметної галузі дослідження – психології підліткової кризи. Оскільки поширена в сучасних теоріях епігенетична модель розвитку містить у собі так звані нормативні кризи, то психологія підліткового віку перетворюється на психологію одного з періодів особистісного розвитку взагалі.

Підлітковий вік зазвичай називають критичним періодом психічного розвитку. Психічний злам часом обумовлює його виняткову складність і суперечливість, причому суперечливий характер проявляється не тільки у фізичному і психосексуальному розвитку, але й у інтелектуальному, а також у соціальному розвитку.

На нашу думку, можна виділити кілька основних сфер прояву кризового розвитку підлітків (табл. 1):

Таблиця 1

Окремі сфери прояву та основний зміст кризового розвитку підлітків

Сфери прояву кризового розвитку	Основний зміст і можливі наслідки
Психологічна криза	Результат жорсткої конкуренції між підлітками – перевага в якійсь сфері стосунків може призвести до появи стану тривоги, непевності і, зрештою, до зміни психологічних настановлень.
Інтелектуальна криза	Невідповідність між інтелектуальним рівнем підлітка і вимогами, які висуваються навчальними закладами – може виникнути почуття інтелектуальної неповноцінності.
Криза, пов'язана з фізичними даними	Комплекс неповноцінності розвивається на основі фізичних даних, особливо якщо вони не відповідають вимогам підлітка до оформлення зовнішності – може призвести до сором'язливості, страждань, усамітнення
Сексуальна криза	Сила біологічних спонук, тиск певних соціальних табу щодо сексуальності, нерозділеність першого кохання можуть змінити ціннісну картину світу підлітка.
Сімейна криза	Непорозуміння між дітьми і батьками, кожна проблема, що порушує звичайне життя сім'ї, тяжко переживається підлітком; підлітки часто звинувачують батьків у своїх хибах – може виникнути почуття відчуження між близькими людьми.
Криза цінностей	Зміна системи цінностей може призвести до ціннісного вакууму, у якому розвиваються підлітки, котрі гостро відчують тягар суперечностей між сформованими

цінностями дорослих і власними цінностями, які ще формуються.

Психологічна природа кризових періодів полягає в тому, що кожна форма особистісної активності попереднього віку, як правило, вичерпує себе – у ній виникають передумови і мотиви нової форми, що неминуче призводить до певного згасання старих видів активності, до „запустіння”, за Л. Виготським, старих стосунків і внутрішнього життя. Відбувається пошук нової форми активності. І якщо дитина її знаходить, то „старе” спрямування життя втрачає сенс. У такий спосіб виражається зміст власне критичного розвитку. Нова форма збагачується відповідними діями і цілями, наповнюється різними психічними процесами, тобто настає період стійкого розвитку (до нової зміни активності).

Як бачимо, особистість підлітка дисгармонійна: згортання усталеної системи цінностей як засіб протесту поведінки поєднується зі зростаючою самостійністю, розвитком стосунків з іншими дітьми й дорослими, значним розширенням сфери діяльності, яка змінюється внаслідок спрямування на нові форми взаємодії. Прагнення знайти своє місце в суспільстві породжує у підлітка потребу в розумінні самого себе, розвиває в нього почуття відповідальності, критичного ставлення до себе та інших.

Розгортання кризових періодів залежить від багатьох життєвих обставин і, насамперед, від системи виховання, від спроможності дорослого своєчасно помітити певні зміни у дитини й адекватним чином зреагувати на них. Адже у підлітка, поряд з дисгармонійністю в структурі особистості, „згортанням” раніше набутої системи цінностей, відбувається формування нової ціннісної системи, вибудова власної життєвої позиції. Крім того, різні здібності (до абстрактного мислення, до творчості, до самореалізації) істотно відрізняються у представників різних культур. Соціальні інститути (сім'я, школа) можуть прискорювати чи уповільнювати психічний і соціальний розвиток підлітків. Ступінь урбанізації, рівень письменності й освіти теж впливають на цей розвиток.

Повноцінне проходження підліткової фази розвитку дозволить перейти до дорослості, не розчинившись у соціумі, зберігши і зміцнивши особистісний і творчий потенціал. Подолавши труднощі кризових проявів (психологічні, інтелектуальні, сексуальні тощо) у підлітковому віці, дитина має можливість сформулювати позитивну систему цінностей, яка згодом стане основою її особистісного розвитку.

Література:

1. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии. – М., 1946. – С. 167.
2. Аверин В. А. Психология детей и подростков – СПб., 1998; Кузикова С. Б. Психологическая программа коррекции и развития личности в подростковом возрасте. – Сумы,

1998; **Кулагина И. Ю.** Возрастная психология: развитие ребенка от рождения до 17 лет. – М.: Изд-во УРАО, 1998; **Арсеньев А. О.** Подросток глазами философа. – Алматы, 1996; **Моргун В. Ф., Седых К. В.** Неформальные подростковые группы // Деликвентный подросток. – Полтава, 1995.

3. **Фельдштейн Д. И.** Психология развивающейся личности. М. – Воронеж, 1996.

4. **Гримм Г.** Основы конституциональной биологии и антропометрии. – М, 1964; **Buhler Ch.** Das Seelenleben des Jugendlichen. Stuttgart, 1967.

5. **Spranger E.** Psychologic des Jugendalters. Heidelberg, 1966.

6. **Олпорт Гордон В.** Личность в психологии – М.: Ювента, 1998; **Райс Ф.** Психология подросткового и юношеского возраста – СПб.: Изд-во „Питер”, 2000; **Эриксон Э.** Идентичность: юность и кризис. М., 1996.

7. **Aries P.** Centuries of Childhood. N.Y., 1962.

8. **Руссо Ж.-Ж.** Эмиль // Руссо Ж.-Ж. Педагогические сочинения: В 2 т. – Т.1 – М., 1981.

9. **Hall S.** Adolescence: Its Psychology and Its Relations to Physiology, Antropology, Sociology, Sex, Crime, Religion and Education. N.Y., 1922.

10. **Выготский Л. С.** Проблемы возрастной периодизации // Вопросы психологии. – 1972. – №2 – С. 122.

11. **Эриксон Э.** Идентичность: юность и кризис. М., 1996.– С. 12– 6.